
М. Є. Черкас, аспірантка кафедри теорії держави і права. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

Пізнавальна функція правової свідомості на правотворчій стадії механізму правового регулювання

Пізнавальна функція правової свідомості є головною її функцією, адже без неї неможливий прояв усіх інших функцій правосвідомості. Водночас науковому дослідженню цієї функції в юридичній науці не приділена належна увага. Вона не ставала предметом самостійного наукового дослідження, а вивчалася в зв'язку з іншими, більш загальними питаннями теорії правосвідомості¹. Відсутній також комплексний аналіз прояву пізнавальної функції

---

¹ Див., напр. : *Грошевой, Ю. М.* Профессиональное правосознание судьи и социалистическое правосудие / Ю. М. Грошевой. – Х. : Вища шк., 1986. – С. 8–12, 33–34; *Демічева, В. В.* Функції правосвідомості: поняття, система та значення / В. В. Демічева // Часопис Київ. ун-ту права. – 2004. – № 4. – С. 25; *Лукашева, Е. А.* Социалистическое правосознание и законность / Е. А. Лукашева. – М. : Юрид. лит., 1973. – С. 182–186; *Рапинов, А. Р.* Правосознание и противоправное поведение. Вопросы методологии / А. Р. Рапинов // Криминологические проблемы правосознания и общественного мнения о преступности : сб. науч. тр. / под ред. И. И. Карпец. – М.; Прага : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1986. – С. 70; *Соколов, Н. Я.* Профессиональное сознание юристов / Н. Я. Соколов. – М. : Наука, 1988. – С. 169–171.

правосвідомості на відповідних етапах правотворчого процесу. Такий прояв має різний зміст, набуває різноманітних форм залежно від того, йдеться про правову ідеологію чи правову психологію; повсякденний, професійно-практичний чи науковий рівень правової свідомості; індивідуальну чи групову правосвідомість. Водночас з'ясування особливостей функціонально-пізнавального впливу правосвідомості на правотворчість сприятиме більш глибокому розумінню ролі та призначення правосвідомості на правотворчому етапі механізму правового регулювання.

Змістом пізнавальної функції правової свідомості є отримання та накопичення певних правових знань у процесі усвідомлення права (правових явищ) як особливого соціального інституту. Як *об'єкт* правової пізнавальної діяльності виступають: а) право як система запроваджених уповноваженими суб'єктами загальнообов'язкових правил поведінки (правових норм); б) формальні джерела права; в) практика створення та реалізації правових норм, її суб'єкти, форми та види; г) правові цінності; г) правова свідомість та правова культура; д) накопичені знання про право; е) соціальні процеси в різних сферах життєдіяльності суспільства під кутом їхнього правового усвідомлення; е) інші, пов'язані з правом явища. Правове пізнання здійснюється суб'єктами в процесі: а) повсякденного життєвого досвіду, б) здійснення практичної професійної юридичної діяльності, в) наукового осмислення правових явищ.

Пізнавальна функція правової свідомості реалізується завдяки її раціональним (інтелектуальним) інструментам. У результаті прояву цієї функції формуються правові знання як раціональна складова змісту правосвідомості. Пізнання правових явищ — це розумова, інтелектуальна діяльність різноманітних суб'єктів, яка відбувається згідно із законами і формами діалектичної і формальної логіки. У підґрунті правових знань суб'єктів лежать правові поняття й категорії, які є головною внутрішньою раціональною формою правосвідомості. Фундаментальними при цьому є поняття й категорії юридичних прав та обов'язків, законності, правопорядку, права і правовідносин, закону та ін. Пізнавальна функція нерозривно пов'язана з правовою інформованістю, знанням, розумінням права. Показником пізнавальної функції є стан логіко-нормативного

блоку правової свідомості: обсягу правової інформованості, глибини юридичних знань, рівня юридичного мислення¹.

Правотворчість як окрема стадія механізму правового регулювання — це стадія, на якій відбувається формування і починається дія правових норм. Правотворчість — це об'єктивно зумовлена, компетентна діяльність, спрямована на прийняття, зміну або скасування правових норм у вигляді відповідних формальних джерел права. Правотворчість здійснюється відповідно до юридично встановленої процедури, від суворого дотримання якої залежить ефективність правового регулювання. Правотворчий процес починається з рішення компетентного органу про розробку проекту нормативного правового акта або з правотворчої ініціативи. Далі ідуть стадії обговорення, прийняття, опублікування (іноді просто реєстрації) проекту нормативного правового акта. Готує нормопроект юридична служба суб'єкта правотворчості або законодавчої ініціативи, інші органи за дорученням означених суб'єктів. Одним з головних завдань правотворчості є вирішення економічних, політичних, культурних та інших соціальних завдань шляхом регулювання суспільних відносин, вираження мовою юридичних категорій, понять, конструкцій їх правової суті.

Здійснення правотворчої діяльності неможливе без пізнавальної функції правової свідомості. Правове пізнання, здійснюване в процесі правотворчості, підкорене прагматичним завданням — створенню, зміні або скасуванню правової норми, упорядкуванню правових норм. Під час здійснення правотворчої діяльності пізнаються а) соціальні процеси під кутом зору їх правового опосередкування, б) наявна нормативно-правова база у ступені, обумовленому характеристиками нормопроекту; в) у необхідних випадках юридична, особлива судова, практика; г) пануючі ціннісні уявлення у сфері, яка потребує нормативно-правового опосередкування; д) ідеологічні елементи; е) наукові теорії; ж) іноземний досвід нормативно-правового регулювання відповідної сфери суспільних відносин.

Отже, розробка нормопроектів неодмінно пов'язана зі специфічним правотворчим пізнанням, під яким можна розуміти процес

¹ Соколов, Н. Я. Профессиональное сознание юристов / Н. Я. Соколов. — С. 169.

усвідомлення учасниками правотворчої діяльності об'єктивної соціальної необхідності, основних інтересів життя і розвитку суспільства, що лежать в основі правового регулювання, смислу правових норм, які підлягають втіленню в статтях законів і підзаконних актів, а також визначення форм і способів вираження цих норм у системі нормативних правових актів¹. Причому таке усвідомлення відбувається виключно в системі юридичних понять, категорій, концептів.

Для ефективного здійснення правотворчої діяльності необхідне отримання такої інформації: про стан чинного законодавства у відповідній сфері суспільного життя; про практику його реалізації; про наслідки дії даного законодавства (його соціальний ефект); про стан відповідної сфери суспільних відносин, які потребують урегулювання, тенденції їх розвитку; про думку різних прошарків населення з відповідної правової проблеми, очікування населення; про існуючі звичаї; про наукові напрацювання в даній сфері правового регулювання; у необхідних випадках про історію і практику правового регулювання означеного кола питань у правових системах інших держав².

Усе це дозволяє встановити прогалини і недоліки чинного права, виявити економічні, політичні, культурні, релігійні та інші фактори, в яких проявляється потреба в правовому врегулюванні даної групи суспільних відносин. Звісно, отримання і опрацювання означеної інформації не є справою виключно правової свідомості. Тому до розробки проектів нормативних правових актів залучаються не лише високопрофесійні юристи-практики і юристи-теоретики, а й фахівці з відповідної сфери соціальних відносин. Але роль правової свідомості тут залишається ключовою, адже саме вона значною мірою переробляє всю отриману інформацію у якість сформульованої правової норми. Саме у сфері правосвідомості відбувається інтелектуальний і психологічний вимір існуючої правової системи, її недоліків та переваг³.

¹ Чухвичев, Д. В. Законодательная техника / Д. В. Чухвичев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2006. – С. 79–80.

² Черданцев, А. Ф. Теория государства и права / А. Ф. Черданцев. – М. : Юрайт, 1999. – С. 230.

³ Байниязов, Р. С. Философия правосознания: постановка проблемы / Р. С. Байниязов // Правоведение. – 2006. – № 5. – С. 15; 19–20.

Недосконале правотворче пізнання призводить до ряду правотворчих помилок, які, у свою чергу, спричиняють серйозні вади в правореалізаційній практиці. Ці помилки стосуються як змісту нормативних правових актів, так і їх форми. Це помилки у виборі предмета правового регулювання; виду нормативного правового акта, через прийняття якого планується урегулювати відповідне коло суспільних відносин; правових засобів регулювання відповідного кола суспільних відносин тощо. Іноді прийняття нового акта не є необхідним, а було б достатньо внести зміни у вже існуючі акти. У такому випадку відбувається порушення принципу економії правової форми, що призводить до захаращення нормативно-правового матеріалу, послаблює системні зв'язки системи законодавства, утруднює пошук необхідної правової інформації. Неякісна пізнавальна діяльність на етапі правотворчості призводить також до суперечності правових положень нормативних правових актів, непослідовного використання термінів, невдалого структурування, неточності посилань тощо¹.

Умовами ефективності правового пізнання на правотворчій стадії механізму правового регулювання є високий рівень правової культури суб'єктів правотворчої діяльності; належна інформаційна забезпеченість; якісне планування правотворчої діяльності, яке сприяє зменшенню дефіциту часу; помірність впливу політичного фактору на процес вироблення змісту правових норм. За умов, коли при створенні нормативного правового акта пріоритет належить політичному інтересу окремих соціальних груп, його прийняття доволі часто не відповідає загальносоціальним потребам, запроваджує неефективні моделі нормативно-правового регулювання суспільних відносин.

Роль різних елементів, рівнів правової свідомості у правотворчому пізнанні є нерівнозначною.

Процес створення правової норми, системи правових норм у цілому заснований передовсім на науковому і професійно-практичному юридичному пізнанні. Масова, повсякденна правова свідомість, суспільна психологія свій пізнавальний потенціал

---

¹ Тихомиров, Ю. А. Коллизийное право : учеб. и науч.-практ. пособие / Ю. А. Тихомиров. – М. : Изд. г-на Тихомирова М. Ю., 2000. – С. 241–242.

розкривають на перших стадіях правоутворення, коли відбувається первинне усвідомлення певних соціальних проблем, які вимагають правового втручання. Багаторазово зростає вплив пізнавальної функції повсякденної масової правосвідомості, соціальної суспільної психології у випадках, коли нормативний правовий акт приймається на референдумі. В усіх інших випадках на стадії правотворчості безумовна перевага належить професійному (науковому і теоретичному) правовому пізнанню. Ось чому не випадковою є думка, що право на кожному етапі свого розвитку формується представниками юридичного стану, одним з елементів якого є судді, причому, якщо говорити про Англію, елементом найбільш важливим¹.

Під правовою ідеологією слід розуміти систематизовані уявлення про правову дійсність, в основі яких лежать певні ціннісні посилки. Згідно з цим виокремлюються антропоцентристські, теоцентристські, соціоцентристські типи правової ідеології². Правова ідеологія завжди так чи інакше пов'язана з політикою, політичними відносинами. Вона не обов'язково має науковий характер і може бути навіть антинауковою. Правова ідеологія виступає як система хоча й абстрактно-теоретичних, але не обов'язково наукових, правових ідей, поглядів, теорій³. У правових ідеологіях з'ясовуються необхідність державно-правового регулювання соціальних відносин, а також шляхи такого регулювання з точки зору певної системи цінностей, прогноуються його наслідки. Таким чином, пізнавальне значення правової ідеології в правотворчій діяльності полягає в тому, що вона формує у суб'єкта правотворчості уявлення про ті цінності, на основі яких може відбуватися правове регулювання суспільних відносин. У такому ракурсі правова ідеологія інтегрується в структури свідомості двома основними шляхами: а) через основні закони (конституції

¹ Ллойд, Д. Идея права : пер. с англ. / Денис Ллойд. – М. : Югона, 2002. – С. 297.

² Поляков, А. В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода : курс лекций / А. В. Поляков. – СПб. : Изд. дом С-Петербур. гос. ун-та, 2004. – С. 417.

³ Грошевий, Ю. Роль професійної правосвідомості судді у формуванні рішення суду: кримінально-процесуальний аспект / Ю. Грошевий // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2005. – С. 171.

і конституційні закони), які втілюють правову ідеологію, якої дотримується дане суспільство; б) через приналежність до відповідної соціальної (політичної) групи, яка дотримується певної ідеології і поділяє певні правові позиції.

Що стосується юридичної науки, то йдеться про комплекс знань, які мають об'єктивну пізнавальну цінність незалежно від інтересів тих чи інших соціальних груп¹. Звісно, така об'єктивність не є абсолютною, теоретичні доктрини можуть містити певні ідеологічні елементи, але в цілому вони підкорені прагненню досягти методологічно вивірених, достатньою мірою об'єктивних наукових результатів. Наукова правова свідомість становить собою систему правових знань, які розвиваються, які отримані за допомогою загальних і спеціальних методів пізнання, виражених у точних юридичних поняттях, істинність яких перевіряється практикою. Наукова правосвідомість має на меті розкриття сутнісних сторін і глибинних закономірностей розвитку правової дійсності, відрізняється найбільшим ступенем проникнення в сутність правових явищ². Правові поняття, конструкції, принципи, закономірності, які формулюються юридичною наукою в результаті пізнавальної функції наукової правосвідомості і є результатом аналізу і систематизації юридичної практики, широко сприймаються законодавцем.

У правотворчій діяльності важливого методологічного значення набувають такі положення, висновки юридичної науки: 1) принципи, які відбивають найважливіші закономірні риси права сучасної правової держави: гуманізм, соціальна справедливість, свобода і рівноправ'я тощо; 2) положення про логічну структуру норми права, способи її викладення в законах та інших нормативних правових актах; 3) теоретичні положення про закон як джерело права, критерії його якості; 4) теоретичні уявлення про систему права, роль предмета і методу правового регулювання в диференціації правових норм на галузі і інститути; 5) основні по-

¹ Потопейко, Д. А. Правосознание как особое общественное явление / Д. А. Потопейко. – Киев : Наук. думка, 1970. – С. 87–88.

² Чефранов, В. А. Правовое сознание как специфическая разновидность правового отражения / В. А. Чефранов. – Харьков : ХЮИ, 1973. – С. 20.

ложення теорії правових відносин; 6) принципи галузей права; 7) наукові концепції розвитку галузей права, основний зміст яких становить характеристика шляхів і засобів удосконалення чинних правових інститутів і норм¹.

Водночас при визначенні гносеологічної природи законотворчості (як найважливішого різновиду правотворчості) потрібно відмовитися від думки про те, що законодавець проводить наукові дослідження². Законотворчість і юридичне наукове пізнання — дві органічно взаємопов'язані, але якісно різні за цілями, методами і результатами стадії засвоєння правової дійсності. Юридичне наукове пізнання, яке умовно можна назвати першою стадією, на якій відбувається позитивація права, лежить за межами правотворчого процесу. Правотворчий орган безумовно має прагнути того, щоб нормативні правові акти відповідали об'єктивним закономірностям, встановленим юридичною наукою. Разом з тим досягти абсолютного результату в цьому напрямку неможливо. На це є ряд серйозних причин: політичний характер правотворчої діяльності; дискусійний, проблемний характер юридичних досліджень; можлива відсутність належних наукових досліджень; дефіцит часу у правотворчого органу тощо. Отже, слід акцентувати увагу на особливостях сприйняття ідей, категорій, уявлень наукової правосвідомості у сфері правотворчості.

По-перше, такий «перехід» відбувається трьома основними шляхами: залучення вчених-юристів до правотворчого процесу; проведення науково-правової експертизи; безпосереднє сприйняття певних елементів наукового знання професійними юристами, які займаються складанням проектів нормативних правових актів.

По-друге, у процесі правотворчого пізнання використовуються, як правило, «готові» наукові знання у вибірково-прагматичному аспекті. Так, використовуючи елементи наукової правосвідомості, суб'єкти правотворчості керуються безпосередньою соціальною

¹ Законодательная техника : науч.-практ. пособие. — М. : Городец, 2000. — С. 26–30.

² Сырых, В. М. Законотворчество как вид социального проектирования / В. М. Сырых // Проблемы юридической техники : сб. ст. / под ред. В. М. Баранова. — Н. Новгород, 2000. — С. 46–48.

проблемою, яка потребує нормативно-правового реагування; затвердженими програмами і планами діяльності; наявними ресурсами, від яких залежить подальше втілення нормативно-правових положень, тощо. Це ніяк не знижує значення наукового пізнання для правотворчої діяльності. У романо-германській правовій традиції ступінь абстрактності закону є такою, що його створення навряд чи можливе без участі юридичної науки, поза процесам наукового осмислення правової дійсності. Водночас зв'язки, що існують між правотворчістю і науковою правосвідомістю, є доволі складними і нелінійними.

Самостійне і вирішальне значення на правотворчій стадії МПР має професійно-практична юридична свідомість. Її вплив здійснюється завдяки: а) залученню до процесу створення нормативних правових актів юристів-практиків та юристів-нормопроектувальників (ці суб'єкти, звісно, можуть збігатися); б) правовим ініціативам, пропозиціям юристів-практиків суб'єктам правотворчості. Саме завдяки пізнавальному блоку професійно-практичної свідомості відбувається переведення всієї інформації, отриманої в результаті правотворчого пізнання, у форму і якість сформульованих і певним чином організованих правових норм. На основі професійно-правових знань відбувається планування правотворчої діяльності, моделювання правових норм, вибір методу правового регулювання і форми акта тощо.

Таким чином, проведене дослідження показує, що: а) стадія формування змісту правових норм не може бути реалізована без належного здійснення пізнавальної функції правової свідомості; б) прояв пізнавальної функції правової свідомості є складним, багатоаспектним, урахування чого є вкрай важливим для підвищення ефективності правотворчого пізнання в цілому.